УДК 811.112.2’373.7

Махоніна Н. Г.,
Горлівський інститут іноземних мов Донбаського державного педагогічного університету, м. Горлівка

МОДИФІКАЦІЯ ЕМОТИВНОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ ТА ПОТРЕБИ ЕВФЕМІЇ: ТАБУ СТРАХУ

Метою статті є розглянути вплив семантичної субституції, викликаної потребами евфемії, на емотивні характеристики похідних фразеологічних одиниць. В якості причини евфемії розглядається табу страху. Заміна компонентів фразеологізмів на слова-субститути аналізується у площині діахронії.
Ключові слова: *фразеологізм, субституція, евфемізм, емотивність.*

Целью статьи является рассмотрение влияния семантической субституции, вызванной потребностями эвфемии, на эмотивные характеристики производных фразеологических единиц. В качестве причины эвфемии рассматривается табу страха. Замена компонентов фразеологизмов на слова-субституты анализируется в диахронии.
Ключевые слова: *фразеологизм, субституция, эвфемизм, эмотивность.*

The aim of the article is to study the influence of semantic substitution (caused by euphemisation) on emotive characteristics of derived idioms. Taboo of fear is considered as the cause of euphemisation processes. The replacement of the idiomatic components with substitutes is analyzed diachronically.
Key words: *idiom, substitution, euphemism, emotivity.*

Постановка проблеми. Загальний інтерес до теорії номінації викликав останнім часом систематичні поглиблені студії емотивної сторони мовних знаків. Фразеологія, в одиницях якої вираження емоцій є категоріальною ознакою [1, с. 69], виглядає як найбільш сприятлива царина для такого типу досліджень. Одну з невід’ємних властивостей фразеологічних одиниць (далі – ФО) – здатність до компонентної заміни – можна пояснити, у тому числі, і необхідністю розмежування, диференціації або експресивнішого вираження емоцій.

Мета роботи – дослідити вплив семантичної субституції компонентів ФО, викликаної потребами евфемії, на емотивні характеристики похідних фразеологізмів.

Аналіз основних досліджень. Своїми коріннями явище евфемії (або евфемізації) сягає далекого минулого. Перші евфемізми (гр. *euphémia* – “благовислів”) – узуальні (або оказіональні) непрямі найменування негативно забарвлених денотатів – з’явилися ще у часи тотемізму й були пов’язані з феноменом табу, порушення якого нібито звільняло злі сили. Із розвитком суспільства ускладнювалися і сфери табуювання, але сам феномен заборони вербалізації залишався незмінним.

У лінгвістичному плані евфемізми почали вивчати з XIX століття. Саме у цей час німецький лінгвіст Г. Пауль виділив їх у схемі семантичних замін. Пік популярності вивчення евфемії прийшовся на 60-80-ті рр. XX століття. У цей період з’явилися роботи С. Відлака, Дж. Лоуренса. Ряд дисертаційних досліджень було проведено і в Росії – А. М. Кацевим, В.І. Шуваловим, Н.М. Бердовою, Б.О. Ларіним. Проблеми евфемістичного перейменування на матеріалі різних мов також розглядали Дж. Вільямс, І.Р. Гальперін, В.М. Телія, І.П. Павлова, Л.П. Крисін, В.П. Москвін, О.Й. Шейгал, Ц.Г. Дінганорбоєва, А.Г. Мітрошкина, О.П. Сенічкина, Є.М. Ряховська, М.Р. Цараєва та інші. Однак, не зважаючи на достатню цікавість наукового загалу до проблем мовного табуювання, ідея розглянути евфемію як один із засобів вторинного фразотвору знайшла відображення в роботах лише окремих лінгвістів (В.І. Гаврись, М.В. Гамзюк), зв’язок же між семантичною субституцією, викликаною потребами евфемії, та емотивними характеристиками похідних фразеологізмів досліджується вперше.

Матеріал дослідження. Фразеологізмів евфемія торкнулася ще у період переходу від тотемізму до більш ускладнених релігійних форм. Віра завжди накладала на своїх поборників певні обмеження, одне з них – заборона вимовляти божественне ім’я. В основі подібної заборони лежало табу страху, субституція ж небезпечного компонента у т. зв. закляттях, прокльонах, побажаннях зла та невдачі, божіннях дозволяла вільно виразити свої емоції й одночасно не порушити релігійні заборони. Побіжно евфемія торкалася й емотивності: зменшувався рівень інтенсивності вираження емоцій. Наприклад, у багатьох сталих виразах замість імені давньогерманського повелителя грози Тора зустрічається назва стихії, яку він викликає. Поширенню заміни сприяв той факт, що німецькою ця негода – *Donner* (“грім”) – звучить дуже подібно до ще одного імені цього ж божества – *Donnar*. Пізніше на основі різних лінгвістичних процесів відбулася субституція цього ж власного імені на позначення інших гучних – реальних або міфічних – денотатів:

Dass dich ***der Donner*** *erschlage* (букв. “щоб тебе грім побив”) >

Dass dich ***der Blitz****!* (букв. “щоб тебе блискавка (побила)” – метонімічний перенос;

Dass dich ***das Wetter*** *angehe!* (прибл. “щоб тобі негода трапилася”) – заміна на слово з того ж тематичного ряду;

Dass dich ***der Donnerstag****!* (прибл. “щоб тебе четвер…”) > *Dass dich* ***der Donnerschlag’****!* (букв. “щоб тебе грім побив”) – звукова подібність та асоціативний зв’язок (четвер у давніх германців був днем, присвяченим Тору);

Dat di ***de Hamer*** *sla! / Der Hammer schlage dich!* (букв. “щоб тебе молот побив”). У цих вже пізніше виниклих виразах мається на увазі бойовий молот Тора, тобто субституція знов відбулася на основі асоціативного зв’язку.

© Махоніна Н. Г., 2013

Dass dich ***die Hitzel****!* (букв. “щоб тебе жара спіткала”) – асоціативний зв’язок з розпеченим до червоного жару атрибутом бога-громовержця;

Отже, до моменту поширення християнства основний метод вуалювання денотата був відпрацьований, залишалося лише відшліфувати окремі прийоми. Наприклад, в емотивних вигуках на позначення найрізноманітніших емоцій (здивування, роздратування, фрустрації тощо) замість імені володаря небесного стали вживатися:

– місце його перебування: *[Ach] du lieber* ***Gott!*** (прибл. “[ах], ти ж святий Боже”) > *[Ach] du lieber* ***Himmel****!* (прибл. “[ах], ти ж святі небеса”);

– його душевні якості: *[Ach] du lieber* ***Gott!*** (прибл. “[ах], ти ж святий Боже”) > *[Ach] du liebe* ***Güte!*** (прибл. “[ах], ти ж свята милість Божа”);

імена різних святих:

Dass dich ***Gott*** *schende!* (прибл. “щоб тебе Бог покарав”) >

Dass dich ***Sanct-Quirin*** *ankom* (прибл. “щоб тебе святий Квірін покарав”);

Dass dich ***Sanct-Veitstantz*** *ankom* (прибл. “щоб тебе святий Вайцтанц покарав”);

Dass dich ***Sanct-Anthoni*** *ankom* (прибл. “щоб тебе святий Антоній покарав”);

Dass dich ***Sanct-Urbans*** *plag bestehe* (прибл. “щоб тебе кара святого Урбана знайшла”).

Іноді субституція компонентів ускладнювалася іншими явищами, наприклад, перепліталася з афіксацією, ще більше камуфлюючи антецедент: ***Herrgott*** *noch mal!* (букв. “ще раз володар небесний”) > ***Herrschaft*** *noch mal!* (букв. “ще раз царство Боже”).

Через заборону вимови позначення релігійних святинь та таїнств виникли нові емотивні вигуки ***sapperment / sapperlot****!,* утворені в результаті фонетичного перекручення з метою евфемії вихідної одиниці ***Sakrament!***. На основі подібного ж, проте, не ідентичного лінгвістичного явища відбулися заміни і в лайці: *Himmel, Herrgott,* ***Sakrament[1]****!* (букв. “небеса, володар небесний, святе причастя[1]”) > *Himmel, Herrgott[2],* ***Sack Zement[1]***! (букв. “небеса, володар небесний[2], мішок цементу[1]”) > *Himmel,* ***Arsch[2]*** *und Sack Zement!* (букв. “небеса, дупа[2] та мішок цементу”). На відміну від попереднього випадку тут використовується принцип фонетичної алюзії – схожість із вже існуючими в мові словами, а не створення нових, хоча б і беззмістовних. Що ж до емотивності, найбільшою інтенсивністю вираження емоції відзначається саме остання одиниця (не в останню чергу завдяки присутності маркованого елементу *Arsch).*

Ще більший страх у віруючих викликав чорт – ворог роду людського, спокусник людських душ. Кількість ФО, лексичні компоненти яких зазнали заміни з метою уникнути назви нечистої сили, дуже велика.

Найпростішим видом субституції з цим денотатом стала заміна стигматичного компонента дейктиком: *hole / hol dich usw.* ***der Teufel! / der Teufel*** *soll dich usw. holen!* (букв. “чорт тебе забирай”) > *Dass dich* ***der*** *un* ***jine*** *(dieser und jener) hole!* (букв. “хай тебе оцей та отой забере”) */ Das dig* ***ditz*** *und* ***jens*** *angang!* (букв. “щоб тебе оцей та отой дістав”), але саме через знеособленість компонента похідна одиниця виражала емоцію дуже слабо, а тому й не прижилася в мові.

Ще одним досить простим засобом евфемії на позначення нечистої сили стала субституція табуйованого лексичного компонента на інший, подібний до нього за звуковим наповненням. Як зазначає К.Ф.В. Вандер [6, с. 46870], перший склад на *dau, du, dei* вказує саме на спроби перекручення диявольського імені: *Teufel, Teufel!* (букв. “чорт, чорт”) > *Der Dausi!, Der Düsigh!, Der Deixel!, Der Deier!, D‘r Deichert!, D‘r Deihenker!, ei der Daus!, ei der Tausend!* (До нашого часу [5] з усіх вищеперерахованих одиниць на позначення здивування збереглися лише дві останні).

Подвійна евфемія, що камуфлює денотат якнайглибше, спостерігається у виразі *Pfui* ***Deutscher****!* (букв. “от дідько”), де слово *Deutscher* є субститутом, підібраним на основі звукової подібності до слова *Täuscher* (“ошуканець”), яке, у свою чергу, є евфемістичним перифразом *Teufel.* Обидві одиниці є вираженням огиди й відрази, але похідна через непряме називання характеризується зменшенням негативної емоції. З появою і закріпленням у німецькій мові омонімічного слова *deutsch* (“німецькій”) вихідна одиниця поступово витіснила похідну (і всі інші з цим компонентом: *Dass dich der Deutscher! Tausend Deutscher!,* букв. “щоб тебе чорт (забрав)”, “тисяча чортів”) і сучасними словниками [5] для вираження відрази безвідносно до її градації фіксується лише *pfui* ***Teufel****!* (букв. “от дідько”).

Евфемістичною заміною *Teufel* у похідному від *hole / hol dich usw.* ***der Teufel! / der Teufel*** *soll dich usw. holen!* емотивному вигуку *Dass dich der* ***Valant*** *reiten soll!* (букв. “щоб тебе Валант приборкав”) послужило середньовічне німецьке ім’я диявола *Valant,* яке означало “шахрай”, “дурисвіт” [3] (побіжно зауважимо, М.А. Булгаков у своєму романі “силу, що вічно хоче зла і вічно чинить благо” назвав саме Воландом, під цим же ім’ям двічі згадується й Мефістофель у “Фаусті” Ґете).

Частину субститутів склали назви тварин, що з якоїсь причини також асоціювалися з дияволом, наприклад, з тієї ж вихідної *hole / hol dich usw.* ***der Teufel! / der Teufel*** *soll dich usw. holen!* (букв. “чорт тебе забирай”) утворилася ціла низка емотивних вигуків аналогічної структури:

Hol‘s der ***Hund****!* (букв. “собака забирай”). Ще з давньогерманських часів собака вважався віщою твариною, здатною своїм скиглінням прорікати пожежу та похорон, тому він належав до “недобрих” тварин (на пуделя перевертається Мефістофель у трагедії Ґете).

Hol dich ***der Kuckuck****! /* ***der Kuckuck*** *soll dich holen!* (букв. “зозуля тебе забирай”). Зозуля також належала до підозрілих тварин через своє уміння вгадувати, скільки років залишилося людині прожити.

Hol dich, hol’s ***der Geier****!* (букв. “шуліка тебе забирай”). Через те, що шуліка часто викрадав овець із отари, іноді навіть нападав на дітей, намагаючись підняти їх у повітря й унести, у народі виникла асоціація з дияволом, який краде душу. Закріпленню асоціативного зв’язку сприяла подібність звучання, пор.: *Geier* і *Deier.*

Dass dich ***der Has****!* (букв. “заєць тебе (забирай)”). За народними повір’ями диявол часто перевертається на зайця. (Пор.: *Es ist ihm ein Hase über den Weg gelaufen* (букв. “йому заєць дорогу перебіг”, тобто “йому не пощастило, його план провалився”).

Doss dich ***das Mäusle erbeiss!*** / *Dass dich* ***das Mäusle beiss****!* (букв. “щоб тебе миша покусала”) є частиною цілої групи побажань недуги: *Dass dich* ***die Pestilenz ankom****!* (букв. “щоб тебе чума забрала”); *Dass dich das* ***Parle (Paralysis) ruere!*** (букв. “щоб тебе параліч розбив”); *Dass dich das* ***hertzleyd*** *bestehe!* (прибл. “щоб тобі серцеву хворобу пережити”); *Dass dich die* ***plag*** *bestehe* (букв. “щоб тобі хворобу пережити”); *Die* ***sucht*** *gehe dich an* (букв. “щоб тебе хвороба прибрала”). Для закляття цього типу є характерним постійний зв’язок, навіть більш того – семантичний синкретизм значень “біс, нечистий дух” > “хвороба”. Потрапила ж одиниця *Dass dich* ***Mäuslein*** *beiß!* у цю групу через заміну застарілого компоненту на співзвучний: *Dass dich* ***die Meisel****!* (букв. “Побий тебе проказа!”) > *Dass dich* ***Mäuslein*** *beiß!* (“щоб тебе миша покусала”). Вихідна одиниця була, за свідченням К.Ф.В. Вандера [6, с. 31060] найжахливішим прокльоном серед усієї серії, похідна ж стала означати жартівливу погрозу. Таким чином, субституція зменшила інтенсивність вираження негативної емоції, оскільки похідна одиниця має гумористичний відтінок, а нешкідлива миша приєдналася до диявольських тварин.

Трохи осторонь від субститутів-зоонімів стоїть компонент *Henker* (букв. “кат”) у стійкому виразі *Hols* ***der Henker****!* (букв. “кат забирай”), утвореному, без сумніву, за цією ж моделлю. Згідно з народними віруваннями диявол лише виконує волю вищого судді: *Der Teuffel ist unsers Herrn Gottes Hencker* (букв. “диявол – кат нашого Господа”), чим і пояснюється заміна.

Множинність заклять з найменуваннями нечистих духів зрозуміла: у них живе стародавня віра в магічну силу слова, можливість “упредметнити” його й обернути у зброю проти недругів і суперників. Для підтвердження тісного злиття слова й діла можна навести прислів’я, присутнє у багатьох мовах, у тому числі й в німецькій: *Gesagt – getan*.

Маючи своїм джерелом прокльони та закляття, “тваринна” субституція перейшла на інші види стійких виразів, наприклад: *Der* ***Teufel*** *ist los* (букв. “чорт звільнився”, прибл. “пішов гармидер!”, тобто десь панує шум, гамір, сварка) стала основою для виникнення наступних одиниць: ***Der Geier*** *ist (wieder) los* (букв. “шуліка звільнився”) і ***Der Bock*** *ist los* (букв. “козел звільнився”). Обумовленість заміни на компонент “шуліка” пояснювалась вище, козел же через свої роги та копита вважається у всіх християнських країнах твариною, на яку найчастіше перевертається диявол.

До табу страху належать також згадування смерті й хвороб. І хоча ця сфера з точки зору евфемії належить до найпродуктивніших [2, с. 14], субституцією компонентів відмічені лише поодинокі фразеологізми: *j-s letzte* ***Stunde*** *hat geschlagen / ist gekommen* (“букв. “чийсь час пробив / година прийшла”, тобто “хтось помер”) > *j-s letztes* ***Stündlein*** *hat geschlagen / ist gekommen* (букв. “чиясь годинка пробила”). Для вихідної одиниці є характерним відтінок пишномовності, серйозного ставлення, для похідної – жартівливого кепкування, насмішкуватості. Зміна оцінності відбулася завдяки субституції компонентів ФО. Обидві наступні ФО ***ein Stockwerk*** *tiefer fahren* та ***drei Etagen*** *tiefer sein* (букв. “переїхати поверхом / трьома поверхами нижче”, тобто “померти”) відмічені глузливістю, але друга через наявність у її складі числівника виражає емоцію з більшою силою (приклади з: [2, с. 7]).

Зрозуміло, що страх не є єдиною причиною вербальних заборон. Сфери табуювання схильні до мінливості. Сучасні тенденції евфемії все наочніше підтверджують думку англійського дослідника С. Ульмана: “Табу страху з розвитком цивілізації зустрічатиметься все рідше і рідше, табу делікатності й особливо табу пристойності з розвитком вищих моральних норм і тонших форм соціальної поведінки зустрічатимуться все частіше і частіше” [4, с. 283].

Висновки. Таким чином, у більшості випадків заміна табуйованих слів на нейтральні “сприяє зменшенню *інтенсивності* (курсив наш – Н.М.) вираження емоцій у похідних одиницях, оскільки базове предметно-логічне значення не зазнає суттєвих змін навіть у випадку повної заміни лексичних компонентів” [1, с. 209-210]. Коли ж під час субституції компонентів ФО відбувається зсув у денотативно-сигніфікативному значенні, це викликає зміни в *оцінності* й *емотивному тоні.*

Література:

1. Гамзюк М. В. Емотивний компонент значення у процесі створення фразеологічних одиниць: на матеріалі німецької мови : моногр. / М. В. Гамзюк. – К. : Вид. центр КДЛУ, 2000. – 256 с.

2. Прудывус А. Н. Эвфемизмы в современном немецком языке : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. наук : спец. 10.02.04 “Германские языки“ / А. Н. Прудывус. – Санкт-Петербург, 2006. – 17 с.

3. Рыжов В. А. Слова, пришедшие в русский язык из иностранных, и их значение [Электронный ресурс] / В. А. Рыжов, С. В. Рыжова // Электронная версия газеты “Русский язык”. – 2005. – № 16. – Режим доступа к статье : http://rus.1september.ru/2005/16/9.htm – Дата звертання : 30.01.2013.

4. Ульман С. Семантические универсалии / С. Ульман // Новое в зарубежной лингвистике: [сборник / отв. редактор Б. Успенский]. – Вып. 5. – М. : Прогресс, 1970. – С. 250–299.

5. Duden. Das große Wörterbuch der deutschen Sprache [CD-Version]: elektronisches Wörterbuch / [hrsg. vom wissenschaftlichen Rat der Dudenredaktion]. – basiert auf der 3., völlig neu bearb. u. erweit. Aufl. der Buchausgabe in 10 Bänden, 1996. – Mannheim : Bibliographisches Institut & F.A. Brockhaus AG, 1998. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM): кольор., 12 см. – Systemvoraussetzungen: Windows: Windows 98/ ME/ 2000/ XP, 151 MB freier Festplattenspeicher; Mac OS X 10.3/ 10.4, 151 MB freier Festplattenspeicher. – Назва з контейнера.

6. Wander K.F.W. Deutsches Sprichwörter-Lexikon: Digitale Bibliothek [CD-Version]: elektronisches Wörterbuch / Karl Friedrich Wilhelm Wander. – Band 4. – Berlin: DIRECTMEDIA Publishing GmbH, 2006. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM): кольор., 12 см. – Systemvoraussetzungen: PC ab 486, 32 MB RAM; CD-ROM-Laufwerk, MS Windows 98/ NT/ 2000 oder XP. / Mac ab MacOS 10.3; 128 MB RAM; CD-ROM-Laufwerk. – Назва з контейнера.